

Introducing and Comprehensive Review of "Jame' al-Maqamat" in the Works of Ahmad Kashani and the Necessity of Its Correction

Hadiseh Bohloul¹

Maryam Hoseini²

Submitted: 2024-09-23

Revised: 2025-01-29

Accepted: 2025-04-29

Published: 2026-03-21 pp.49-77

Abstract:

The book "Jame' al-Maqamat," in the maqams (spiritual stations) of Ahmad Kasani (866 - 949 AH), one of the most important sheikhs of the Naqshbandi order, has been written. Kasani was among the sheikhs who played a prominent role in the expansion and continuation of this Sufi order, and he put forward novel opinions on audition (sama), remembrance (dhikr), and political connections. The purpose of this article is to introduce this book and its versions and to highlight the need for its correction and to elucidate its importance. "Jame' al-Maqamat" is the work of Abu al-Baqa, the grandson of Ahmad Kasani, which was written in the year 1026 AH. More than fifty copies of this work are known to be in various libraries around the world, indicating the great importance of this work. Considering that books of maqams contain the miracles (karamat) of the Sufi sheikhs and that the book "Jame' al-Maqamat" also compiles a collection of Kasani's miracles, a part of the article is dedicated to examining the types of miracles and their direction in this book. In this research, attention is given to the various narratives of "Jame' al-Maqamat" in terms of their material or spiritual nature, and the direction of the miracles in this work is examined to clarify whether the miracles Abu al-Baqa attributes to Kasani are similar to most maqam books in affirming the status and rank of the sheikh, or like the maqams of Zhende Pil in seeking revenge and fulfilling the sheikh's desires. The result of the study showed that the majority of the miracles are aimed at affirming the power and rank of the sheikh, which is achieved by showcasing the occurrence of an extraordinary event, and the least aim is the negation of ego and arrogance. This article is based on library studies and conducted in a descriptive-analytical manner.

Keywords: Abu al-Baqa, Ahmad Kashani, Manuscript correction, Jame al-Maqamat, Sufi texts, and the ranks of mystics.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1. Ph.D student in Persian mystical literature, Department of Persian language and literature, Faculty of literature, AlZahra University, Tehran, Iran.

2. Corresponding author, the emeritus professor, Department of Persian language and literature, Faculty of literature, AlZahra University, Tehran, Iran.

References:

- Algar, Hamid, (2019). *Naqshbandi*, translated by Davood Vafaei, Tehran: Mulli Publications.
- Ansari Dimashqi, Shams al-Din Muhammad ibn Abi Talib, (2003). *Nukhbat al-Dahr fi Aja'ib al-Barr wal-Bahr*, 1st edition, Tehran: Asatir Publications.
- Aramjo, Ali and Kazembeigi, Mohammad Ali and Masoumi, Hassan, (2021). "The Rise and Fall of Political Presence of Naqshbandi Sheikhs During the Shaybanid Period," *History and Islamic Civilization*, vol. 17, no. 35, pp. 57-84.
- Aramjo, Ali, (2020). "Khwaja Ahmad Kasani Dahbidi: Politics in the Thought and Action of the Sufi Sheikh," *History and Culture*, vol. 52, no. 1, continuous no. 104, pp. 77-96.
- Badayuni, Abdul Qadir, (2001), *Muntakhab al-Tawarikh*, edited by Maulavi Ahmad Ali Sahib, with introduction and additions by Tawfiq H. Sabhani, 3 volumes (vol. 1), 1st edition, Tehran: Institute of Cultural Works and Honored Figures.
- Baghdadi, Safi al-Din Abdul Mumin ibn Abdul Haq. (1992) *Marasid al-Ittila' 'ala Asma' al-Amkina wal-Biqā'*, 1st edition, Beirut: Dar al-Jil.
- Bennigsen, Alexander and Wimbush, Enders, (1999). *Sufis and Commissars*, translated by Afsaneh Monfared, 1st edition, Tehran: Cultural Research Office.
- Dughlat, Mirza Muhammad Haidar, (2004), *Tarikh-i Rashidi*, edited by Abbas-Qoli Ghafari-Fard, 1st edition, Tehran: Written Heritage.
- Encyclopedia of the World of Islam entry on Sufism vol. 1: 5029.
- Ghothi Shatari Mandavi, Muhammad ibn Hassan ibn Musa, (2013), *Gulzar-i Abrar*, introduction and edited by Yusef Beig Babapour, 1st edition, Tehran: Safir Ardehal.
- Hosseini, Maryam and Alizadeh Kashani, Mahmoud, (2023). *From Kashgar to Istanbul*, 1st edition, Tehran: Scientific Publications.
- Ibn Hawqal, Abu al-Qasim Muhammad ibn Hawqal al-Nasibi, (1938). *Sura al-Ard*, 2 volumes (volume 2), Beirut: Dar Sader, Offset Leiden.
- Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad, (2004). *Masalik al-Mamalik*, Leiden, Offset Beirut: Dar Sader.
- Jam' al-Maqamat, Abulbaqa (a), manuscript no. 2/25, India: Zaid Abul Hassan Farooqi Library.
- Jam' al-Maqamat, Abulbaqa, manuscript no. ?, Turkey: Istanbul.
- Jam' al-Maqamat, Abulbaqa, manuscript no. 2493, UK: Bodleian Library.
- Jam' al-Maqamat, Abulbaqa, manuscript no. 834, Pakistan: Ganji Library.

- Jamali, Hajar and Hosseini, Maryam, (2023). "Comparative Study of Two Books Anis al-Talibin and Maqamat Khwaja Bahauddin Naqshband," *Textual Literary Research*, vol. 26, no. 93, pp. 35-64.
- Jami, Abdul Rahman, (2015). *Nafahat al-Uns*, edited, annotated, and commented by Mahmoud Abedi, 3rd edition, Tehran: Sokhan.
- Kasani, Ahmad, (2024). *Collected Letters of Khwaja Ahmad Kasani*, edited and investigated by Taghavi, Mohammad and Radmard, Abdullah, 1st edition, Tehran: Sokhan.
- Kashifi, Fakhr al-Din Ali ibn Hussein Vaez, (1978). *Rashahat 'Ain al-Hayat*, edited by Ali Asghar Moinian, volumes 1 and 2, Tehran: Nouriani Charitable Foundation.
- Kashmi Badakhshi Sum Burhan Puri, Muhammad Hashim, (1995). *Correction of the Breaths of Holiness from the Gardens of Mysticism*, edited by Munir Jahan Malik, PhD thesis, University of Tehran.
- Kazembeigi, Mohammad Ali and Taj-Ali, Zeinat, (2009). "Shaybanids and Gurkhanids of India," *History and Islamic Civilization*, vol. 5, no. 9, pp. 141-154.
- Lali Badakhshi, Mirza Lal Beig, (1997). *Fruits of Holiness from the Trees of Mysticism*, introduction, edited and commented by Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi, 1st edition, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Malmir, Mohammad Ebrahim and Sharifi, Fatemeh, (2023). "Comparative Study of Mystical Thoughts of Khwaja Ahmad Kasani in the Naqshbandi Order," *Textual Literary Research*, vol. 26, no. 91, pp. 7-32.
- Maqdisi, Abu Abdullah Muhammad, (1411 AH). *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, 3rd edition, 2 volumes (volume 2), Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Mohammadi Sharif Abad, Human and Arabi Hashemi, Shokouh al-Sadat and Torabi Farsani, Soheila, (2020). "Intellectual-Political Discourse of the Naqshbandi Order in the Timurid Period (771-913 AH)," *Studies in Islamic History*, vol. 11, no. 41, pp. 156-179.
- Munshi, Mohammad Yousuf, (2001), *Tazkira-i Muqim Khani*, introduction, edited and investigated by Fereshteh Sarafan, 1st edition, Tehran: Written Heritage.
- Nafisi, Saeed, (1965). *History of Poetry and Prose in Iran and in the Persian Language until the End of the 10th Century AH*, Tehran: Foroughi Bookstore.
- Paktachi, Ahmad, (2013). *Trends of Sufism in Central Asia*, Tehran: Al-Hoda International Cultural, Artistic and Publishing Institute.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Pizhuhandeh, Leila, (1998). "Gol and Nowruz," *Articles and Reviews*, vol. 63, pp. 197-237.
- Qatghan, Mohammad Yar ibn Arab, (2006), *The Conqueror of Lands "History of the Shaybanids"*, edited by Nader Jallali, 1st edition, Tehran: Written Heritage.
- Rahmanian Koushkaki, Zeinab and Atash Souda, Mohammad Ali and Sajedi Rad, Seyyed Mohsen, (2021). "Khwaja Ahmad Kasani; Views and Mystical Terms," *Quarterly of Mystical Literature and Mythology*, vol. 17, no. 63, pp. 125-152.
- Rostad, Elham and Rahmanian Koushkaki, Zeinab, (2018). "Introduction to Manuscripts of Khwaja Ahmad Kasani," *Quarterly Journal of Manuscript Studies of Persian Poetry and Prose*, vol. 3, no. 10, pp. 1-28.
- Sadeghi, Masoud and Bani Taba Hassnasadat, (2010). "Biography of Khwaja Ahmad Kasani and Overview of the Treatise on Dhikr," *Journal of Mysticism*, vol. 2, no. 3, pp. 42-83.
- Samarqandi, Abu Taher (1367), *Qandieh va Samarieh*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Jahangiri Cultural Institute.
- Shafii Kadkani, Mohammad Reza, (2013), *The Language of Poetry in Sufi Prose*, Tehran, Sokhan Publications.
- Sharif al-Idrisi, Abu Abdullah Muhammad ibn Muhammad ibn Abdullah ibn Idris al-Hamawi, (1989). *Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq*, 2 volumes (volumes 1 and 2), 1st edition, Beirut: Alam al-Kutub.
- Silsilat al-Siddiqin wa Anis al-Ashiqin, Dost Muhammad ibn Nouroz Akhsikati, manuscript no. 20648, Tehran: Library of the Iranian Parliament.
- Simi'i, Seyyed Mahdi, (2008). "The Position of Naqshbandi Order in the History of Islamic Sufism," *Roudaki*, vol. 3, no. 24, pp. 125-134.
- Sultani, Manzar and Malmir, Mohammad Ebrahim and Sharifi, Fatemeh, (2020). "Introducing Jalal al-Din Ahmad Kasani and His Persian Letters and Stylistic Features," vol. 12, no. 2, continuous no. 44, pp. 177-181.
- Taj-Ali, Zeinat and Mohammadi, Zekrullah, (2020). "Cultural Actions in the Government of Shaybanids," *Studies of Cultural History*, Research Journal of the Iranian History Association, vol. 12, no. 45, pp. 39-59.
- Ya'qubi, Ahmad ibn Abi Ya'qub, (1422 AH). *Al-Buldan*, 1st edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.

doi معرفی و بررسی جامع المقامات در مقامات احمد کاسانی و ضرورت تصحیح آن

مریم حسینی^۴حدیثه بهلول^۳

از صفحه ۴۹ تا صفحه ۷۷ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

چکیده

کتاب جامع المقامات در مقامات احمد کاسانی (۸۶۶ - ۹۴۹ ق.)، یکی از مهمترین مشایخ نقشبندیه، نوشته شده است. کاسانی از جمله مشایخی است، که در گسترش و تداوم این سلسله صوفیه، نقش برجسته‌ای داشته و نظرات نوینی در باب سماع و ذکر و ارتباطات سیاسی مطرح کرده است. هدف این مقاله، معرفی این کتاب و نسخه‌های آن و ضرورت تصحیح و بیان وجوه اهمیت آن است. جامع المقامات اثر ابوالبقا، نوۀ احمد کاسانی است، که در سال ۱۰۲۶ ه. ق. به رشته تحریر درآمده و بیش از پنجاه نسخه از آن، در کتابخانه‌های مختلف جهان شناخته شده، که نشان‌دهنده اهمیت بسیار این اثر است. با توجه به این که کتاب‌های مقامات، در بردارنده کرامات مشایخ صوفیه است و در کتاب جامع المقامات نیز مجموعه‌ای از کرامت‌های کاسانی جمع آمده؛ بنابراین بخشی از مقاله، به بررسی انواع کرامات و جهت آن در این کتاب، اختصاص داده شد. در این پژوهش، به انواع حکایات جامع المقامات از جهت مادی یا معنوی بودن آن، توجه شد و جهت کرامات در این اثر بررسی شد، تا روشن شود که کراماتی که ابوالبقا برای کاسانی برمی‌شمرد، همانند بیشتر کتاب‌های مقامات در جهت تأیید مقام و مرتبه شیخ است و یا همچون مقامات ژنده پیل در جهت انتقام‌گیری و تشفی خاطر شیخ. نتیجه بررسی نشان داد که بیشترین جهت کرامات، در جهت تأیید قدرت و مرتبه شیخ است که با نمایش وقوع امری خلاف طبیعت شکل می‌گیرد و کمترین جهت، نفی منیت و رعونت نفس است. این مقاله بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی تحلیلی انجام شده است.

واژگان کلیدی: ابوالبقا، احمد کاسانی، تصحیح نسخه خطی، جامع المقامات، متون صوفیانه و مقامات عارفان.

Cite this article: Bohloul, Hadiseh. Hosseini, Maryam. (2027) Introducing and Comprehensive Review of "Jame' al-Maqamat" in the Works of Ahmad Kashani and the Necessity of Its Correction. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-1, 49-76. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.480042.1160>

۳. دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران ایران.

۴. نویسنده مسئول، استاد بازنشسته، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران.

۱- مقدمه

نوشتن کتاب‌های مقامات در احوال مشایخ صوفیه، اقتباسی از کتاب‌های سیره پیامبر است، که در آن، معرفی یکی از مشایخ و احوال و آثار و گفتار و کرامات وی، صورت مکتوب پذیرفته‌است. کتاب جامع‌المقامات، نوشته ابوالبقا، در معرفی یکی از چهره‌های برجسته سلسله نقشبندیه، احمد کاسانی (۸۶۶-۹۴۹ ق.)، نوشته شده‌است، که با توجه به اهمیت زبانی و تاریخی و عرفانی، هدف این پژوهش، معرفی و بررسی این کتاب است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

در مورد کتاب جامع‌المقامات، تاکنون پژوهشی صورت نگرفته، اما درباره احمد کاسانی پژوهش‌هایی اندک انجام شده‌است، که می‌تواند مورد استفاده این پژوهش باشد، لازم به ذکر است هیچ یک از این پژوهش‌ها، با پژوهش حاضر هم‌پوشانی ندارد؛ بنابراین در این جا به آثاری اشاره می‌شود، که در راستای این پژوهش نوشته شده‌اند:

۱-۱-۱ کتاب

کاسانی، احمد (۱۴۰۲)، مجموعه رسائل خواجه احمد کاسانی، تصحیح محمد تقوی و عبدالله رادمرد، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

این کتاب در بردارنده متن مصحح و ۳۱ رساله احمد کاسانی است. مصححان در مقدمه، مطالبی در مورد زندگی کاسانی و رسائل وی آورده‌اند، اما اشاره‌ای به کتاب‌های مقامات وی نکرده‌اند.

۱-۱-۲ مقالات

آرامجو، علی و کاظم بیگی، محمدعلی و معصومی، حسن، (۱۴۰۰). « فراز و فرود حضور سیاسی شیوخ نقشبندی در دوره شیبانیان»، تاریخ و تمدن اسلامی، سال ۱۷، شماره ۳۵، صص ۸۴-۵۷.

این پژوهش، به چرایی و چگونگی ارتباط شیبانیان و صوفیه از جمله احمد کاسانی می‌پردازد.

آرامجو، علی، (۱۳۹۹). « خواجه احمد کاسانی دهبیدی: سیاست در اندیشه و کردار شیخ صوفی»، تاریخ و فرهنگ، سال ۵۲، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۴، صص ۹۶-۷۷.

این پژوهش، به تحلیل رویکرد سیاسی متفاوت کاسانی و عوامل مؤثر بر آن، پرداخته‌است.

پژوهنده، لیلا، (۱۳۷۷)، « گل و نوروز»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۳، صص ۲۳۷-۱۹۷.

در این مقاله، معرفی مختصری از زندگی و آثار و عقاید کاسانی و رساله گل و نوروز، ذکر شده‌است.

صادقی، مسعود و بنی طباء حسناسادات، (۱۳۸۹)، «شرح احوال خواجه احمد کاسانی و گذری بر رساله در بیان

ذکر، پژوهش‌نامه‌ی عرفان، دوره ۲، شماره ۳، صص ۸۳-۴۲.

این مقاله، به معرفی این عارف بزرگ و تصحیح رساله در بیان ذکر اختصاص دارد.

رستاد، الهام و رحمانیان کوشککی، زینب، (۱۳۹۷)، «معرفی نسخه‌های خطی خواجه احمد کاسانی»، فصل‌نامه پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی، سال ۳، شماره ۱۰، صص ۲۸-۱.

در این مقاله، نسخه‌های خطی رساله‌ها، به همراه ویژگی‌های سبکی آن‌ها معرفی گردیده‌است.

سلطانی، منظر و مال میر، محمدابراهیم و شریفی، فاطمه، (۱۳۹۸)، «معرفی جلال‌الدین احمد کاسانی و رسایل فارسی و ویژگی‌های سبکی او»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۱۲، شماره ۲، شماره پیاپی ۴۴، صص ۱۷۷-۱۸۱.

در این مقاله، نویسندگان، سبک خاص و ویژگی‌های بلاغی، زبانی و زیبایی‌شناسانه رساله‌ها را مورد مطالعه قرار داده‌اند.

رحمانیان کوشککی، زینب و آتش سودا، محمدعلی و ساجدی راد، سیدمحسن، (۱۴۰۰)، «خواجه احمد کاسانی؛ دیدگاه‌ها و اصطلاحات عرفانی»، فصل‌نامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال ۱۷، شماره ۶۳، صص ۱۵۲-۱۲۵. رساله‌های کاسانی، دیدگاه‌های عرفانی وی و تعاریفش از برخی اصطلاحات را بررسی می‌کند.

مال میر، محمد و شریفی، فاطمه، (۱۴۰۱)، «بررسی تطبیقی تفکرات عرفانی خواجه احمد کاسانی در سلسله نقشبندیه»، متن‌پژوهی ادبی، دوره ۲۶، شماره ۹۱، صص ۳۲-۷.

نویسندگان افکار عرفانی کاسانی را، درباره یازده اصل نقشبندیه با مشایخ نقشبندیه مقایسه می‌کنند.

۱-۱-۳ پایان نامه

«تشریح ذکر از دیدگاه امام خمینی و مقایسه آن با دیدگاه خواجه احمد کاسانی به همراه تصحیح رساله در بیان ذکر» دانشجو: حسناسادات بنی طباء، استاد راهنما: مسعود صادقی، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی. ۱۳۸۸.

۱-۲ روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی انجام گرفته و داده‌های پژوهش با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌است.

۳- دربارهٔ طریقت نقشبندیه

نقشبندیه که مؤسس آن، خواجه بهاء‌الدین نقشبند (۷۱۸-۷۹۱ ق) می‌باشد، طریقتی است که مرزهای زمان و مکان را درنوردیده و از زمان‌های دور تاکنون از شرق تا غرب پیروانی داشته‌است. اگر چه نمی‌توان منبع دقیق طریقت را یافت و مشخص کردن هویت یک طریقت، به ویژه طریقت گسترده‌ای مانند نقشبندیه، بسیار دشوار است (الگار، ۱۳۹۸: ۵۰). اما دو ویژگی دربارهٔ هویت نقشبندیه می‌توان برشمرد، که مورد تأیید پژوهشگران (سمیعی، ۱۳۸۷: ۱۳۰). (حسینی و علیزاده کاشانی، ۱۴۰۱: ۸). (کاشفی، ۱۳۵۶، ج ۱: ۱۲-۱۱). (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۴۹۷). نیز هست: ایرانی بودن و ادامهٔ سلسلهٔ خواجهگان بودن.

استقبال مردم از طریقت نقشبندیه در طول تاریخ و جوامع گوناگون بسیار چشمگیر است، که می‌توان گفت این موارد دلیل این استقبال است: حضور فعال سیاسی و اجتماعی داشتند و در واقع به فضای خانقاه و مراسم خاص محدود نبودند و از عزلت‌گزینی و رهبانیت دنیا دوری می‌جستند (محمدی شرف‌آباد و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶۴-۱۶۳) (کاشفی، ۱۳۵۶: مقدمه ۸). امکان گرویدن صاحبان مشاغل و حرف‌فراهم بود و هم‌چنین به شریعت و سنت پیامبر (ص) التزام داشتند، که نگرانی برای بدعت و فراموشی آیین اسلام را از بین می‌برد. در ادامهٔ ویژگی حضور فعال نقشبندیه در عرصهٔ اجتماع و سیاست، باید به رابطهٔ دوسویهٔ تیموریان و سایر پادشاهان وقت با مشایخ نقشبندیه اشاره کرد: از سویی مشایخ نقشبندیه، ارتباط با شاهان را ضامن دوام و گسترش طریقت و هم‌چنین راهنمایی عرفانی حاکمان می‌دانستند و از سوی دیگر، پادشاهان متوجه نفوذ و مقبولیت ایشان، بین عوام بودند؛ در نتیجه در امور مهم جنگ‌ها، صلح‌ها و... با مشایخ نقشبندیه مشورت می‌کردند.

یکی دیگر از دلایل اهمیت پرداختن به نقشبندیه این است که ایشان هنوز پیروانی در هندوستان، پاکستان، ایران، عراق، ترکیه و... دارند. (حسینی و علیزاده کاشانی، ۱۴۰۱: ۸). (لعلی بدخشی، ۱۳۷۶، پیش‌گفتار: ۹). (بنیگسن و ویمبوش، ۱۳۷۸: ۱۹). هم‌چنین ویژگی‌هایی که در دوران خود و پس از آن دلیل اقبال مردم به این طریقت است، عبارتند از: اعتقاد به شریعت، التزام به اشتغال و اهتمام به امور اجتماعی و سیاسی. مهم‌ترین ویژگی این طریقت را می‌توان اعتدال دانست، که ضامن بقا و گسترش ایشان شده‌است.

۴- دربارهٔ احمد کاسانی^۵

خواجه احمد کاسانی (۸۶۶-۹۴۹ ه. ق.) یکی از مشایخ طریقت نقشبندیه، در قرن نهم و دهم هجری است، که شاخه‌ای از این طریقت، با نام دهبیدیه یا کاسانیه را، بنیان نهاد و گسترش داد. وی مشهور به خواجهگی احمد و مخدوم اعظم است. (نفیسی، ۱۳۴۴: ۴۰۰-۴۰۱) طبق منابع موجود، ایشان از نوادگان امام رضا (ع) هستند. (ابوالبقا (الف)، ۱۰۲۶: ۳). جد اندر جد فاضل بوده‌اند و از لقب نیاکانش به جمال‌الدین و برهان‌الدین به خوبی برمی‌آید که از

۵. لازم به ذکر است: شماره صفحاتی که به متن جامع‌المقامات اشاره دارند، براساس نسخهٔ گنج‌بخش است.

خاندانی بانفوذ معنوی و روحانی برآمده بود. (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۵۲۵). مادرش نیز از سادات اخسیکت بود. (ابوالبقا الف)، ۱۰۲۶: ۷).

ایشان کشاورز بود و در کاسان روزگار می‌گذرانید. کاسان یا قاسان در حقیقت، نام شهر و نیز ناحیه‌ای آبادان و پرمزرعه، با عظمت و جلیل‌القدر و دارای قریه‌های فراوان بود. (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۵۱۴، شریف‌الادریسی، ۱۴۰۹: ۵۰۸ و ۷۰۸، یعقوبی، ۱۴۲۲: ۱۲۵، انصاری دمشقی، ۱۳۸۲: ۳۴۴، به نقل از سلطانی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۲). از شهرهای واغزیه از توابع فرغانه سمرقند در ماوراءالنهر سیحون و شاش نزدیک اخسیکت است. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۸۳، اصطخری، ۲۰۰۴: ۳۳۴، بغدادی، ۱۴۱۲: ۱۱۴۳، به نقل از سلطانی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۳).

احمد کاسانی، پس از شاگردی نزد میرسیدعالم نزد مولانا قاضی رسید. مولانا محمد قاضی، با توجه به مقام روحانی کاسانی، او را شاهباز بلندپرواز لقب داد (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۶۲). مشایخی دیگر نیز به مقام روحانی وی، اشاره و اعتلایش را پیش‌بینی کرده بودند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۲ و ۵۸ و ۱۰۳ و ۱۹۴ و ۲۲۴ و ۲۲۶). کاسانی پس از مولانا محمد قاضی، به مقام شیخی رسید و شاگردان بسیاری پرورش داد و طریقت نقشبندیه را که تحت تأثیر شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در خطر فراموشی بود، احیا کرد. پس از سفرهایش تا پایان عمر در دهبید «دهکده‌ای در یازده کیلومتری سمرقند» (دانشنامه جهان اسلام مدخل تصوف ج ۱: ۵۰۲۹). زیست و همان‌جا وفات یافت. مقبره وی نیز در آن‌جا است و پس از او، فرزندانش در آن روستا ماندگار شدند و از همین رو است که طریقت آن‌ها را، دهبیدی نیز می‌خوانند.

کاسانی، نویسنده رساله‌های متعددی در طریقت نقشبندیه است و آرا، عقاید و آداب وی را می‌توان از طریق رساله‌هایش شناخت: «از کاسانی تعدادی رساله عرفانی باقی مانده است. تعداد رساله‌های کاسانی با توجه به پراکندگی و اختلاف در عناوین برخی از آن‌ها، متفاوت نقل شده است، در مجموعه‌های نسبتاً کامل از ۳۱ - ۲۶ رساله دیده می‌شود.» (کاسانی، ۱۴۰۲: مقدمه: ۲۶).

۱-۴ کتاب‌هایی که در مقامات احمد کاسانی نوشته شده‌اند

تا کنون چهار کتاب، در شرح احوال و مقامات شیخ احمد کاسانی، شناسایی شده است: ۱- انیس‌الطالبین از قاسم بن محمد صفایی کاتب که از مریدان کاسانی بوده است. ۲- سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین از دوست محمد بن نوروز احمد الکیشی. ۳- کتاب دیگری از مؤلفی ناشناس با عنوان مقامات حضرت مخدوم اعظم ۴- جامع‌المقامات، که نوه اش ابوالبقا، فرزند خواجه بهاء‌الدین نوشته است. (سمرقندی، ۱۳۶۷: ۲۱).

۱-۱-۴ انیس‌الطالبین، اثر قاسم بن محمد شهر صفایی مشهور به کاتب است، که نقل اقوال مولانا خواجگی کاسانی است؛ گاه عبارات نقل قول مستقیم سخنان اوست و گاهی سخنانی از زبان دیگر مشایخ صوفیه نقشبندیه، نقل می‌کند و بیشتر عبارات خود را با جمله «می‌فرمود» شروع می‌کند. از مؤلف کتاب، اطلاعی در دست نیست، کتاب در

ده باب نوشته شده، که باب‌های اول تا ششم در بیان عقاید و اندیشه‌های صوفیانه است و باب‌های هفتم تا دهم، درباره مشایخ و ذکر احوال و کرامات و مقامات ایشان است. کتاب نثری ساده و روان با استشهادهای آیات و ابیات فارسی دارد.

۴-۱-۲ سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین، اثر دوست‌محمد بن نوروز محمد الاخسیکتی، از شاگردان اخسیکتی کاسانی است، که سال‌ها در خدمت ایشان بود و در سال ۹۷۴ ق. به رحمت ایزدی پیوست. (کشمی بدخشی، ۱۳۷۴: ۲۷۸-۲۷۹). کتاب با حمد خدا و نعت پیامبران و چهار یار کبار آغاز می‌شود، سپس درباره ویژگی‌های خداوند، المعترف اولیائه، العاطف بقلوبهم و... شرح می‌دهد. در ادامه، درباره تألیف کتاب چنین می‌گوید: «حدود بیست و پنج سال سر ارادت بر آستان کاسانی نهادم و ایشان خواستند سه واقعه (بهبودی پس از افتادن از جر و خورد شدن تمام استخوان‌ها، یاری رسانیدن برای پیروزی در جنگ با کفار و معاونت عبیدالله خان برای فتح هری) را بنویسم.» (دوست‌محمد، قرن ۱۲: ۱۵). فهرست اقسام کتاب، عبارتند از: قسم ۱ در ابتدای حال و غلبات و جذبات آن حضرت - قُدَس سِرُّه. قسم ۲ در بیان سلسله حضرت خواجگان - قُدَس الله تعالی اسرارهم-. قسم ۳ در بیان مجالس شریف حضرت ایشان و آداب و شرایط آن - قُدَس الله سرّه العزیز. قسم ۴ در بیان کرامات و مقامات و احوال و آثار و تصرفات حضرت ایشان - قُدَس سِرُّه العزیز. قسم ۵ در بیان شفقت و عنایت و تربیت ایشان است به طالبان، در خلاء و ملاء و در سفر و حضر - قُدَس الله سرّه العزیز. قسم ۶ در بیان سماع السماع أهل لأهل الله الأصوات الطیبه هی مخاطبات الحق الی العبد. (دوست‌محمد، قرن ۱۲: ۲۵).

دوست‌محمد، توضیحات خود درباره مسائلی مانند سماع، عشق و ذکر علانیه را، با نقل سخن بزرگان و داستان‌هایی از ایشان تکمیل می‌کند. اطناب نیکو را می‌توان در بخش اول این کتاب دید و حتی برای تبیین مواردی مانند ذکر جهر، تهجد به جماعت و سر برهنه کردن، از پیامبر (ص) داستان نقل می‌کند.

۴-۱-۳ مقامات حضرت مخدوم اعظم

این کتاب نیز در شرح احوال و آثار احمد کاسانی نوشته شده است. متأسفانه تاکنون دست‌نویسی از این اثر به دست نویسندگان مقاله نرسیده است. ولی بنابر گزارش کشمی بدخشی، نویسنده آن حافظ ابراهیم از شاگردان و اصحاب احمد کاسانی بوده است (کشمی بدخشی، ۱۳۷۴: ۲۹۵).

۴-۱-۴ جامع المقامات

این کتاب با حمد و سپاس خدای و نعت پیامبر و مدح چهار یار کبار وی آغاز می‌شود. نویسنده درباره دلیل نگارش کتاب، این‌گونه توضیح می‌دهد؛ مقاماتی را که حافظ ابراهیم، از شاگردان اصحاب احمد کاسانی (کشمی بدخشی، ۱۳۷۴: ۲۹۵). و ملاقاسم کاتب نوشته بوده‌اند، کافی و وافی ندیده و به سفارش محمدامین، از فرزندان عظام مخدوم اعظم، برای مصلحت محبان و طالبان، برخی مطالب را گردآوری می‌کند و از مقاماتی که حافظ ابراهیم و مولانادوست محمد نوشته‌اند نیز استفاده می‌کند و معارف و مطالبی را که ایشان ننوشته‌اند، استدراک می‌کند. این کتاب، مانند

سایر کتب مقامات سه بخش دارد. باب اول در ذکر نسب صوری و نسبت معنوی حضرت مخدومی اعظم - قدس سره - به حضرت رسول - صلی الله علیه و سلم - باب دوم در ذکر معارف و حقایقی که بر زبان دربار گوهرنثار آن حضرت، در خلال مجلس جاری گشته و طریق صحبت و سلوک آن حضرت با اصحاب و احباب. باب سیوم در ذکر آثار الطاف و عنایات الهی، که از صغر سن تا زمان سلوک درباره آن حضرت به ظهور پیوسته (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲). بخش دوم کتاب، سرشار از استشهاد به آیات و ابیات و بخش سوم، طولانی‌ترین بخش کتاب است.

۴-۱-۵ اهمیت جامع المقامات و ضرورت تصحیح آن

تصحیح کتاب جامع المقامات، از چند جهت ضرورت دارد: از آن جا که این کتاب در سال ۱۰۲۶ ه.ق. در کاسان و درباره احمد کاسانی نوشته شده، از لحاظ زبانی، سبکی، عرفانی، تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اهمیت دارد.

جامع المقامات، وضعیت عرفان و تصوف را در ناحیه فرارودان و در این دوره تاریخی برای ما روشن می‌کند؛ اطلاعات ارزشمندی درباره زندگی، اندیشه‌های احمد کاسانی، جایگاه دینی و اجتماعی وی نزد مریدان و مردم و شاهان دارد، هم‌چنین عقاید و معارف و کرامات کاسانی را نیز شرح می‌دهد؛ بنابراین می‌توان به دیدگاه‌های عرفانی کاسانی به طور کلی و اشتراک و تمایز آن با پیشینیان نقشبندیه پی برد و جایگاه کاسانی را در این طریقت دریافت. اشتراک وی با پیشینیان، در بسط و تقویت دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی و ارتباط با امیران روزگار دیده می‌شود. در اعتقاد به اجرای مراسم سماع، ذکر جهر و برگزاری نماز تهجد به جماعت، با مشایخ پیش از خود تمایز دارد.

از آنجا که کاسانی به روابط سیاسی و اجتماعی اهمیت می‌داد، این کتاب از لحاظ سیاسی و اجتماعی و تاریخی نیز حاوی اطلاعات مفیدی است: ابعاد گوناگون روابط سیاسی کاسانی با شاهان روزگار وی، تبیین می‌شود و به شناخت بیشتر نحوه معاملات و روابط کاسانی با شاهان، امرا و رعایا می‌انجامد. هم‌چنین کم و کیف روابط کاسانی با دیگر عرفا بررسی می‌شود و دیگر عارفان این دوره نیز، تا حدودی معرفی می‌شوند و نحوه و ابعاد ارتباطاتشان با کاسانی روشن می‌شود.

این کتاب وضعیت زبان فارسی را در کاسان و قرن یازدهم بر ما آشکار می‌کند: از لحاظ سبکی، نکات ارزشمندی دارد و واژگان فارسی و خاص فرارود در آن مشهود است.

از جامع المقامات، پنجاه و یک نسخه، در کتابخانه‌های گوناگون موجود است و اختلافاتی در متن این نسخ مشاهده می‌شود، که با توجه به اطلاعات ارزشمندی که در حیطه‌های زبانی، عرفانی، تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دارد، تصحیح آن ضروری است و نسخه تصحیح شده کتاب جامع المقامات، می‌تواند برای استفاده پژوهشگران، کتابی مفید و مرجع باشد. کتاب جامع المقامات دارای سه بخش اصلی است:

۴-۱-۵-۱ بخش اول کتاب جامع‌المقامات

همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، باب اول کتاب در ذکر نسب و نسبت معنوی حضرت مخدومی اعظم - قدس سره - به حضرت رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - است.

۴-۱-۵-۲ بخش دوم کتاب جامع‌المقامات

باب دوم کتاب، که سخنان و صحبت‌های احمد کاسانی است، درباره کیفیت جلساتی که برگزار می‌کرده، اطلاعات جالبی دارد: در این جلسات قرآن‌خوانی (ص ۱۴)، مثنوی‌خوانی (ص ۳۳) شعرخوانی (ص ۳۹) مراسم سماع (ص ۳۲)، برگزاری نماز تهجد (ص ۲۲) دیده می‌شود. هم‌چنین از سخنان وی، می‌توان متوجه جانب نگاه عاشقانه و حبیبانه وی با خداوند شد. از کلمات محب، محبوب، محبت (ص ۱۴) و اهل دل (ص ۵۰)، عاشق (ص ۱۶) در بیانات خود استفاده می‌کند. دل مؤمن را، آینه خداوند و مصقل آن را ذکر لاله الا الله (ص ۲۹) و غرض از خلقت بشر را، ظهور محبت خداوند می‌داند (ص ۳۰). بنابراین می‌توان گفت بیانات کاسانی، نمایانگر حال و هوایی سکرآمیز است، اما در دایره شریعت می‌ماند و توصیه اکید به اخلاقیات دارد. وی به شاد کردن دل‌های مؤمنان (ص ۳۵) و شفقت به طالبان راه، اهمیت می‌داد (ص ۲۰) و نیز به سماع، ذکر خفی (ص ۶۴) و برگزاری نماز تهجد به جماعت (ص ۱۷۸) معتقد است.

۴-۱-۵-۳ بخش سوم کتاب جامع‌المقامات

در نگاه کلی محتوای حکایات کتاب را می‌توان به سه موضوع تاریخی، عنایت و کرامت تقسیم کرد. حکایات تاریخی، دربردارنده مطالبی درباره رابطه کاسانی با مراد خود، ملامحمد قاضی، امرا، بزرگان و پاشاهان است. مقصود از عنایت، الطافی است، که خداوند بر کاسانی روا داشته و کرامت به امور خارق‌العاده‌ای، که مراد به اذن خداوند انجام می‌داده، گفته می‌شود و در همین بخش سوم، از کرامات کاسانی، نمونه‌هایی نقل می‌شود.

در این بخش به برخی دریافته‌های تازه در مورد کاسانی با استناد به کتاب جامع‌المقامات اشاره می‌شود.

۴-۱-۵-۳-۱ کاسانی و روابط سیاسی وی در جامع‌المقامات

از جمله مهم‌ترین مسائلی، که ابوالبقا در کتاب جامع‌المقامات به آن می‌پردازد، روابط سیاسی کاسانی و نقش آن در گسترش طریقت نقشبندیه است.

بخش سوم کتاب جامع‌المقامات، دربردارنده نقش سیاسی و اجتماعی کاسانی و روابط وی با معاصرانش است. اوضاع سیاسی و اجتماعی در عهد کاسانی به گونه‌ای است، که بستر را برای رشد تصوف و شراکت در مسائل سیاسی فراهم می‌کرد. « تحولات سیاسی ماوراءالنهر پس از تیموریان تأثیر زیادی در رشد جوامع متصوفه در این منطقه داشت. حکومت شیبانیان با داشتن ویژگی‌هایی مانند تقسیم قدرت (سیستم خانان) و رقابت‌های درون خاناندانی، رهبران

مذهبی را برای حمایت از یک سلطان یا خان، وارد رقابت‌ها و منازعات سیاسی کرد.» (تاج‌علی و محمدی، ۱۳۹۹: ۵۰). کاسانی با درک شرایط متغیر سیاسی ماوراءالنهر در ابتدای قرن دهم هجری، چاره حفظ و ادامه طریقت نقشبندیه را در نزدیکی به صاحبان قدرت دید (آرامجو، ۱۳۹۹: ۹۲). در نتیجه تغییراتی نظری در ارتباط با شاهان به این صورت اعمال کرد: در طرح رسالت خلیفه یا پادشاه، ضرورت حمایت از طریقت را جای داد (آرامجو، ۱۳۹۹: ۸۵). «به گواهی آثار کاسانی، وی برای ترویج طریقت خود و حذف رقبا در نهایت چاره‌ای جز مدارا، ارشاد و تشویق پادشاهان عصر نیافت» (پژوهنده، ۱۳۷۷: ۲۰۸).

کاسانی برای تداوم حیات تصوف، مشروعیت‌بخشی به شیعیان را ضروری دانست. هم‌زمان «با حکومت شیعیان موج جدیدی در ساخت خانقاه پدید آمد، که این موضوع با توجه به میزان رشد نفوذ شیوخ متصوفه در جامعه و تعامل آن‌ها با خان‌های شیعیانی قابل درک است» (تاج‌علی و محمدی، ۱۳۹۹: ۵۲-۵۱). هم‌چنین باید اضافه کرد، مناسبات فرهنگی شیعیان با همسایگان خود شامل رفت و آمد صوفیان نیز بود. «طریقت‌های صوفیانه در ماوراءالنهر و دل‌بستگی سلاطین گورکانی به آن‌ها، از طرفی موجب افزایش نفوذ این طریقت‌ها- به ویژه نقشبندیه- می‌شد، از سوی دیگر انگیزه‌ای می‌گشت که برخی از مشایخ در جست‌وجوی حمایت رو به سوی هند آوردند» (کاظم‌بیگی و تاج‌علی، ۱۳۸۸: ۱۴۹-۱۵۰).

دوران ارشاد کاسانی، مقارن با حکومت شیعیان بود، ایشان برای مشروعیت‌بخشی به حکومت خود و رقابت با حکومت شیعه‌مذهب صفوی می‌کوشیدند؛ بنابراین برای فعالیت‌های فرهنگی، مانند ارتباط با مشایخ تصوف، بهای بسیاری قائل بودند.

پیشینه سیاسی نقشبندیه از یک سو و فعالیت‌های شیعیان از سوی دیگر، زمینه مناسبی را برای فعالیت‌های سیاسی کاسانی فراهم نمود. «کاسانی علاوه بر بازتعریف اصول اساسی نقشبندیه، دیدگاه سنتی شیوخ نقشبندی از جمله خواجه عبیدالله احرار در باب ارتباط با صاحبان قدرت را بسط داد» (آرامجو و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۹). می‌توان گفت بیشترین تأثیر را بر جریان فکری کاسانی، مشایخ نقشبندیه (مولانا محمد قاضی و خواجه عبیدالله احرار) داشته‌اند؛ کاسانی در معنویت و سیاست، جانشین خلف آن‌ها بود و بر ارتباط بیشتر با امرا و بزرگان عهد خود افزود.

همان‌طور که ذکر شد، خواجه احمد کاسانی، وامدار سیاسی و معنوی خواجه عبیدالله احرار و مولانا محمد قاضی بود؛ نفوذ خواجه عبیدالله احرار به حدی بود که در نام‌گذاری شاهزاده از وی نظر می‌خواستند. (قطغان، ۱۳۸۵: ۱۲۲). و در کتاب تاریخ رشیدی در ذکر مولانا محمد قاضی چنین نوشته‌اند: «چنان که رسم سلاطین آن روزگار می‌بود که هرکس از سلاطین به یکی از مریدان حضرت ایشان توسل می‌جستند و به رفع عرایض ملتسمات توجه خاطر حضرت ایشان را به واسطه او مرفوع خاطر ارفع می‌گردانیدند» (دوغلان، ۱۳۸۳: ۳۴۲). پیران طریقت کاسانی، ارتباط با حاکمان وقت را رد نمی‌کردند و در این زمینه بسیار موفق و مؤثر عمل کردند؛ بنابراین کاسانی به تأسی از شیخان طریقت

و با درک شرایط سیاسی زمان خود، نه تنها ادامه‌دهنده راه پیشینیان در ارتباط با حاکمان وقت بود، بلکه تغییراتی جسورانه در اصول محتاطانه مشایخ نقشبندیه در ارتباط با حاکمان ایجاد کرد. (منشی، ۱۳۸۰: ۸۹).

پادشاه هند نیز برای وی، هدایایی فرستاد و با اشعاری از کاسانی استمداد جست. (غوثی شطاری ماندوی، ۱۳۹۱: ۳۰۴-۳۰۵). این پادشاه هند، سلطان ابراهیم بن سلطان سکندر لودی بود، «به اتفاق امرا در سنه ثلث و عشرین و تسعمائه (۹۲۳) بر سریر سلطنت در آگره جلوس نمود.» (بداونی، ۱۳۸۰: ۲۲۵). و حتی در مواردی، که شیخ ناخشنود بود و از دعای خیر امتناع می‌کرد، پادشاه نمی‌توانست معترض شود.

کاسانی شیوه‌ای را، که پیران پیشین آغاز کرده بودند، تحکیم و تثبیت بخشید، به طوری که پادشاهان نه تنها یکی از مریدان، بلکه یکی از مشایخ طریقت شدند؛ وی با بابریان و شیبانیان روابط حسنه‌ای داشت و شاهان این سلسله‌ها به وی ارادت تام داشتند. از آن جمله عبیدالله خان است، که در تذکره مقیم‌خانی در ذکر ارادت عبیدالله خان به کاسانی چنین نوشته‌اند: «و در عنفوان جوانی و آغاز غرور دولت و کامرانی، تخم سعادت توفیق در زمین دل بی‌غل او جا یافته، نسبت ارادت او به خدمت باسعادت حضرت قطب الاقطاب غوث الاصحاب مرشد العالم و راهنمای امم حضرت و این امر نشان‌دهنده جایگاه مستقل سیاسی اوست.» (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۵۳۴ نقل از تذکره مقیم‌خانی).

وی در رساله تنبیه السلاطین، به خوبی لزوم حمایت شاهان را شرح داده است: «اکابر گفته‌اند: سه چیز می‌باید سالکان طریق را تا سلوک راه پرخطر تواند کرد: اخوان و زمان و مکان.» کاسانی به این موارد خان را نیز می‌افزاید. (کاسانی، ۱۴۰۲: ۳۱۳).

در قسمت‌های گوناگون بخش سوم کتاب جامع المقامات، ارادت شاهان و ارتباط دوسویه و مؤثر ایشان با مخدوم اعظم، بیان می‌گردد. باید یادآوری کنیم که «این سلسله از عهد سیدامیرکلال، مربی و استاد بهاء‌الدین، همواره مورد حمایت فوق‌العاده و تکریم و اعتقاد پادشاهان و شاهزادگان تیموری بود» (جمالی و حسینی، ۱۴۰۱: ۴۳). سلاطین زمان، به شیوه‌های متفاوت تواضع، ادب، ارادت و اعتماد خود را به ایشان ابراز کرده‌اند. به عنوان نمونه: برای صلح، به هنگام اختلاف میان شاهان، ایشان میانجی‌گری می‌کرد. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۲۹). شاهان هنگام زیارت ایشان، از اسب پیاده می‌شدند و متواضعانه رفتار می‌کردند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۸۳ و ۹۰ و ۹۳ و ۲۲۸). و برای شفای بیماری خود، به دعای ایشان متوسل می‌شدند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۹۱). برای دیدار ایشان، اشتیاق فراوان داشتند، که تعبیر به جذب و تصرف کاسانی می‌شد (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۸۸ و ۹۰). در امور مهم، مانند ارسال پیک جهت صلح، کمک می‌گرفتند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۷۱). در هنگام جنگ، از ایشان استعانت [معنوی] می‌جستند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۱۴ و ۱۱۵ و ۱۵۲). کاسانی در جنگی شاه را یاری کرد، اما چون شاه احترام لازم را به جانیانورد، عنایت خود را برگرفت و شاه شکست خورد. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۱۶ و ۱۱۷). در مواردی، بعضی شاهان حرمت صحبت ایشان را پاس نداشتند و بحث درمی‌گرفت و با پشیمانی سلطان و عذرخواهی وی پایان می‌پذیرفت (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۹۴). اگر کسی به کاسانی بی‌احترامی می‌کرد، برخی شاهان برای میانجی‌گری نزد ایشان می‌آمدند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۹۴ و ۱۲۹).

معاصران کاسانی، معمولاً بر حقانیت ایشان صحنه می‌گذاشتند: یا خبر حقانیت کاسانی را از پیشینیان شنیده بودند (ص ۲۲۴ و ۲۲۶). یا از مزار بزرگان نقشبندیه استمداد جستند و دریافتند (ص ۲۲۰ و ۲۲۲). به طور کلی ارتباط کاسانی با معاصران در چند گروه خلاصه می‌شد که به اختصار بیان می‌گردد:

شاهان: در هنگام جنگ و سختی‌ها از کاسانی معاونت و استمداد می‌جستند (ص ۷۰ و ۷۶ و ۹۲ و ۱۱۴ و ۱۱۶ و ۱۱۷ و ۱۴۱ و ۱۵۰ و ۱۵۴ و ۲۳۸). شاهان نسبت به ایشان ادای احترام و ادب و تواضع داشتند (ص ۸۳ و ۸۷ و ۱۴۶ و ۱۹۹ و ۲۲۸). اگر اهانتی می‌شد، حتماً مجذانه درصدد عذرخواهی بودند (ص ۹۴ و ۱۴۶ و ۱۵۴). اگر کسی از نزدیکان شاهان، اهانت می‌کرد و از اشتباه خود پشیمان نمی‌شد، عاقبتش مرگ بود (ص ۱۵۴). اگر کاسانی نظر عنایت خود را از شاهی برمی‌داشت، وی در مقابل دشمنان شکست می‌خورد (ص ۱۱۹). کاسانی به هنگام بیماری شاهان، نزدشان می‌رفت و ایشان را شفا می‌داد (ص ۱۴۷ و ۲۰۴). اختلاف میان شاهان را رفع کرد (ص ۲۲۹). شاهان، در مجالس وعظ ایشان شرکت می‌جستند (ص ۱۷۵ و ۲۳۰). کاسانی به شخصی توصیه کرد که امیر نشود، اما وی نپذیرفت و آن شخص توسط دشمنان به قتل رسید (ص ۷۰). شاهان برای کاسانی نذورات فرستادند، اما ایشان نپذیرفتند (ص ۹۰).

امیران و نزدیکان شاهان، به هنگام سختی‌ها (حکم قتل، بیماری و...) دست یاری به سوی ایشان یازیدند (ص ۱۳۱ و ۱۳۷ و ۱۹۳ و ۲۲۹ و ۲۷۷ و ۲۹۱).

رعایا، از پادشاه، نزد کاسانی گله کردند، تا مشکشان را حل و فصل کند (ص ۲۹۸).

صوفیان، به هنگام بیماری از ایشان عیادت می‌کرد (ص ۶۶ و...). کاسانی در سفرها در منزل ایشان اقامت می‌کرد و مهمان می‌شد و بعضاً صحبت‌های شورانگیز عارفانه داشت (ص ۸۵ و ۲۰۴ و ۲۰۶). صوفیان نیز از کاسانی به هنگام سختی استمداد می‌جستند (ص ۲۰۴).

سادات، سادات عظیم عالی‌مقام معاصر نیز، حرمت صحبت ایشان را پاس می‌داشتند (ص ۱۶۷).

مخالفان، به شخصی که مخالف ایشان بود، با روش فقهی ثابت کرد که بر حق است (ص ۷۰). عده‌ای به ایشان انتقاد کردند و کاسانی پاسخشان را داد (ص ۲۵۳).

از این حکایات بر می‌آید: وی دارای هیبت و جلال، نفوذ معنوی، اجتماعی و سیاسی گسترده بود و روابطی مؤثر با طبقه حاکم داشت و در جنگ‌ها امین و مورد اعتماد شاهان بود. کاسانی با افشار گوناگون جامعه ارتباط داشت، که طبق این کتاب اکثراً به وی ارادت داشتند و در بین آن‌ها مخالفان نیز دیده می‌شد، که معمولاً این مخالفان به عقوبت سخت دچار می‌شدند. به نظر می‌رسد این عقوبت سخت مخالفان، تحت تأثیر نوع کتاب که بر تقدس و تأیید شخصیت شیخ تأکید دارد، باشد. به طور کلی، این حکایات بیانگر شخصیت اجتماعی کاسانی است، که با اقتدار، علم، دیانت و معنویت در جامعه حاضر می‌شد.

۴-۱-۵-۳-۲ انواع کرامات و جهت آن در جامع المقامات

یکی از نکاتی که در کتب مقامات مورد توجه است، کرامات است. «در مطالعه متون عرفانی، مانند ماهی که در آب نفس می‌کشد، ما در فضای کرامات نفس می‌کشیم. ستون فقرات تصوف، نظریه ولایت است و ستون فقرات ولایت را کرامت می‌سازد. چنین می‌نماید که ولایت بدون کرامت قابل تصور نیست یا به زبان فنی‌تر: ولایت معنایی است که صورت خود را در کرامات آشکار می‌کند. پس رابطه ولایت و کرامت رابطه صورت و معنی است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۳۱۵)

الگوی بخش اعظم کرامات منقول در مقامات اولیا، بدین صورت است: خواندن اندیشه، اشراف بر ضمائر و مدعی امری خلاف قوانین طبیعت شدن. (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۳۱۳) در کتاب جامع المقامات ۲۹۸ حکایت موجود است. انواع کرامات مادی و معنوی در زیر نقل می‌شود^۶:

کرامات مادی عبارتند از: پیروزی در جنگ ۱۰۸، افزایش طعام ۷۹، کمک غیبیان به ایشان پس از اصابت تیرهای دشمن ۷۲، هم‌زمان در دو مکان بودن ۸۱، یاری غیبی مرید که به گناه آلوده نشود ۸۱، جذب و هیبت شیخ که سبب هدایت مریدان گشت ۸۲، استجاب دعا برای باران ۸۲، ایستادن باران به فرمان ایشان ۸۴، ظهور چاه در بیابان که پس از رفع تشنگی مریدان غیب شد ۸۵، یافتن آب در بیابان ۲۹۴، جذب شیخ ۱۸۳، جذب شیخ به هنگام سخنرانی ۸۶، جذب شیخ برای مریدان و حیوانات ۱۷۵، جذب شیخ (مرگ سگ پس از ایشان) ۲۴۳، رفع نحسی شهر سمرقند ۲۰۱، حضور در خواب مرید ۹۱، شفای بیمار ۱۰۰، استمداد غیبی از ایشان برای یافتن اسب ۱۰۵، رفع مزاحمت پشه‌ها ۱۰۷، رفتن لک‌لک به دستور ایشان ۲۸۵، رفتن جغد به دستور ایشان ۳۰۰، دفع خطر ملخ ۱۳۱، نجات از ملخ ۱۸۲، دفع آفت جانوران مودی مزارع ۲۱۱، بستن سربند آب ۲۸۵، زنده کردن کبوتر مرده ۲۲۴، وزیدن باد به دستور ایشان ۲۱۲، افزایش آب دریا ۲۱۲، باران ۲۱۵، دفع خطر سیل ۲۱۳، نجات مزارع از سرما ۲۸۰، برگشت شتری که فرار کرد ۱۶۳، نجات شتر ۱۶۴، نجات قوچ ۱۸۲، نجات اسبان و شتران از برف ۲۱۹، نجات از سگ ۷۰، ایستادن اسب به دستور ایشان، یافتن حیوان گم‌شده ۱۷۰، سالم شدن کوزه‌های شکسته ۱۴۷، روشن شدن چراغ بی‌روغن به دستور ایشان ۱۸۰، پختن آش بدون فراهم بودن کامل وسایل ۱۸۱، برگشت کشتی در حال حرکت برای مریدان ایشان ۱۵۹، استمداد غیبی ۱۰۶، ازدیاد روغن چراغ که تمام شده بود ۱۰۷، غروب زودتر خورشید به دستور ایشان ۱۸۵، عقوبت بد منکر (ان) ۱۱۲، قتل منکری که دشنام داد ۱۴۰، عاقبت شوم منکر ۲۶۲، عاقبت شوم منکری که بی‌احترامی کرد ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، عاقبت ناخوش مریدی که به سخن ایشان عمل نکرد ۲۳۸، عاقبت ناخوش کسی که به ایشان شک کرد ۲۴۱، مرگ مریدی که به هنگام بیماری از شیخی دیگر یاری خواست ۲۸۳، عاقبت ناخوش مریدی که از ایشان ناراحت شد ۲۴۲، استمداد غیبی برای پیروزی در جنگ ۱۱۳، استمداد غیبی برای نجات از آتش ۱۲۹، استمداد غیبی از ایشان که تخم مرغ‌ها نشکند ۲۱۱، استمداد غیبی از ایشان برای فرار از شیران ۲۸۹، استمداد از ایشان برای حل مشکلات ۲۹۲، ۳۰۳، یاری مرید هنگام مواجهه با دزدان ۳۰۰، نجات کشتی مرید از گل ۳۰۰، نجات مرید از افیون ۳۰۰، بیرون آمدن

۶. با توجه به تعداد فراوان نمونه‌ها فقط نشانی یک حکایت بنابر شماره صفحات نسخه گنج‌بخش نقل می‌شود.

دست از قبر ۲۹۲، فراهم شدن طعام ۱۲۳، بزرگ‌شدن جسم شیخ در نظر مرید ۱۲۶، جذب و هیبت ایشان که باعث هدایت مریدان شد ۱۶۹، استمداد غیبی برای رهایی از قطاع طریق ۱۳۰، استمداد غیبی در سفر ۲۶۰، نجات مرید از قتل ۱۳۱، ۱۳۷، یاری مرید در سرما ۱۳۷، عدم تغییر جسم مرید ایشان پس از مرگ ۱۴۲، دیدار شخصی که از ایشان دور بود ۱۴۵، گم‌شدن جانور مرید که در کار ایشان اهمال کرد ۱۶۱، حضور غیبی ایشان در تجربه روحانی مرید ۱۶۳، زنده کردن مرده ۱۶۴، نجات فرزند از آب ۱۶۴، افتادن از بلندی و آسیبی ندیدن ۱۶۷، طمی الارض ۱۷۰، حضور در واقعه مرید ۱۷۵، خواندن سریع لا اله الا الله ۱۹۳، استعانت از مزار درگذشتگان، ۶۴، ۲۲۲، به سلطنت رساندن مرید ۲۳۹، مرید هر آن چه در خواب درباره خواجه احرار دید در واقعیت برای ایشان تعبیر شد ۲۸۲، شبیه بودن به خواجهگان پیش از خود ۳۰۶

کرامات معنوی شیخ عبارتند از: دیدن ارواح انبیا ۷۰، پیش‌بینی قتل منکر ۷۰، پیش‌بینی نتیجه جنگ ۷۰، پیش‌بینی ۷۲، عیادت رجال الله از ایشان ۷۴، اطلاع از اموری که آن‌جا حضور نداشته ۸۰، پیش‌بینی مرگ مرید و خداحافظی با وی ۸۵، اشراف بر خواب مرید ۱۰۴، مشاهده هژده هزار عالم در وجود خود ۱۰۴، اشراف بر ضمائر ۱۰۶، دستور آشنایی با عبیدالله خان از غیب ۱۱۰، پیش‌بینی عاقبت نیک کسی که احترام گذاشت ۱۲۱، تجلی بر کسی که نزد شیخی دیگر رفته بود ۱۶۷، تجلی بر مرید هنگام مشکل ۳۰۵.

۴-۱-۵-۳-۲-۱ جهت کرامات

از مواردی که میزان اقتناع‌کنندگی کرامات، تا حد زیادی به آن وابسته است، جهت بیان کرامات است. جهت بیان کرامت، اصطلاحی است که شفیع کدکنی در کتاب زبان شعر در نثر صوفیه از آن استفاده می‌کند و منظور وی هدف و انگیزه اصلی بیان کرامت است. (شفیع کدکنی، ۱۳۹۲: ۳۲۳). «در کرامات بوسعید، جهت، غالباً نفی منیت و رعونات نفس است و آسایشی به دل انسانی رسانیدن و ساحت درویشی و تصوف را منزه کردن، اما در مقامات‌های شیخ جام به ویژه «مقامات زنده‌پیل» جهت، انتقام‌گیری و تشفی خاطر شیخ است و ترساندن مخالفان او» (شفیع کدکنی، ۱۳۹۲: ۳۲۵)

انواع حکایت‌های جامع‌المقامات بر اساس جهت، در زیر ذکر می‌شود:

۸۴ حکایت با موضوع وقوع امری خلاف طبیعت (شفای بیمار، زنده کردن مردگان، رام کردن حیوانات وحشی رام‌نشده، توقف باران و آمدن خورشید به فرمان کاسانی و...)، ۳۶ حکایت با موضوع اشراف بر ضمائر (آگاهی از اندیشه مریدان، آگاهی از وسایل و غذاهای منازل مریدان و...)، ۲ حکایت با موضوع نفی منیت و رعونت نفس، ۴۵ حکایت با موضوع آسایشی به دل انسانی رسانیدن (معاونت و یاری مادی و معنوی مریدان در شرایط گوناگون، عنایت به مشتاقان و...)، ۲۳ حکایت با موضوع تنزیه ساحت درویشی (رفع شبهات درباره ایشان و...)، ۲۵ حکایت با موضوع انتقام‌گیری (این حکایات در مقابل دو دسته از افراد است، افراد در جنگ و افراد عادی که اهانت می‌کنند)، ۲۴ حکایت

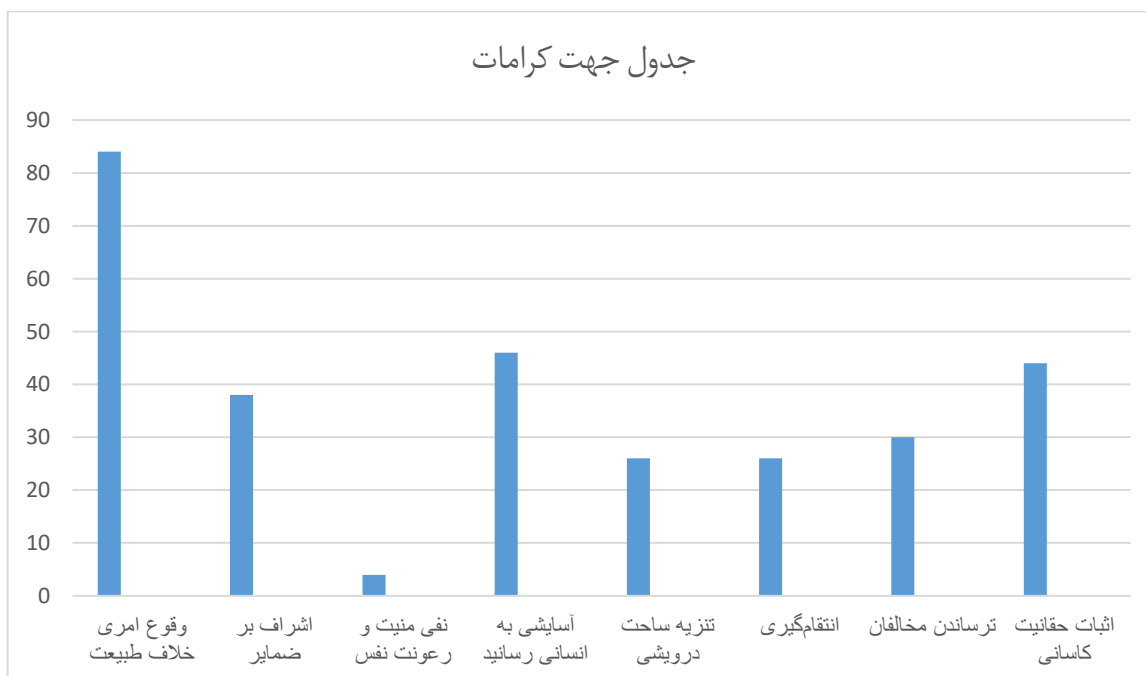

با موضوع ترساندن مخالفان (این حکایات بیشتر در جنگ‌ها و ارتباط با سیاسیون سایر مناطق دیده می‌شود و در مواردی اندک در مورد افراد مخالف نیز صدق می‌کند)، ۳۸ حکایت با موضوع اثبات حقانیت کاسانی (در این حکایات معمولاً تأیید علمای پیش از کاسانی و اظهار نظر مثبت ایشان درباره وی دیده می‌شود).

۴-۱-۵-۳-۲ بسامد و درصد و جدول جهت کرامات

جهت کرامت	وقوع امری خلاف طبیعت	اشراف بر ضمائر	نفی منیت و رعونت نفس	آسایشی به انسانی رسانیدن	تنزیه ساحت درویشی	انتقام‌گیری	ترساندن مخالفان	اثبات حقانیت کاسانی
فراوانی	۸۴	۳۸	۴	۴۶	۲۶	۲۶	۳۰	۴۴
درصد	۲/۱۸	۱/۷	۱/۳	۱/۴۳	۱/۷۲	۸/۷۲	۱/۰۶	۱/۷۶
	۸	۲	۳	۵	۸		۰	۴

جدول جهت کرامات

۴-۱-۵-۳-۳ جایگاه موسیقی نزد کاسانی

در بعضی حکایات، به نی‌نوازی دیگران (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۹۰ و ۲۹۱) و خود کاسانی (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۶۰).

اشاره شده است. و در حکایات دیگر، به تأثیر این موسیقی بر مریدان، که باعث می‌شد خود را همچون مرغ نیم‌بسمل بر زمین بزنند. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۱۵) سخن می‌رود، که می‌توان استنباط کرد در جلسات و اندیشه کاسانی موسیقی جایگاهی پذیرفته‌شده و مؤثر داشته است.

۴-۱-۵-۳-۴ سماع

نگاه کاسانی به سماع مثبت است و به اقتضای شرایط روحی خود با مریدان سماع می‌کند، در صورتی که در مورد مشایخ گذشته چنین نبود. برای نمونه جامی، در مورد پرسش یکی از مریدان از خواجه بهاءالدین نقشبند، می‌آورد که: « باز از ایشان پرسیدند که در طریقه شما ذکر جهر و خلوت و سماع می‌باشد؟ فرمودند که نمی‌باشد» (جامی، ۱۳۹۴: ۳۹۱). در حکایات گوناگون به مجالس سماع ایشان اشاره شده است؛ به طور مثال یکی از مشایخ که به دیدار ایشان آمده بودند، در حضورشان مجذوبی سماع و بی‌خودی‌ها کرد. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۸۷). فردی در مجلس حضور داشت که انکار سماع می‌کرد، ایشان دستور به قرائت قرآن دادند؛ پس از شنیدن آن فرد منکر، سماع کرد و تسلیم گشت (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۸۸). در مجلسی چنان صحبتی شد، که هیچ کس از خود خبر نداشت و آن حضرت وجد و سماع می‌کردند. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۹۷). در هنگام غم و بیماری شدید مولانا خواجگی که به وفات ایشان منجر شد نیز سماع و بی‌خودی‌ها می‌کردند. (ابوالبقا الف، قرن ۱۲: ۲۲۳).

۴-۱-۵-۳-۵ اشتغال کاسانی

کاسانی و پیروانش به تبعیت از مشایخ نقشبندیه، اهل حرفه و شغل هستند. ایشان اگر چه شهباز بلندپرواز نامیده شده بودند، اما هم‌زمان به زراعت نیز اشتغال داشتند (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۱۰). که بیانگر اهمیت اشتغال و دوری از گوشه‌نشینی نزد ایشان است.

۴-۱-۵-۳-۶ التزام به شریعت

کاسانی در شرایط گوناگون، پایدار قوانین شرعی مربوط به آن شرایط می‌باشد (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۹۷). و شرع را نیز مخالف خانقاه‌نشینی نمی‌داند. یکی از امرا، خادم ایشان را به دلیل گم‌شدن اسب آزارها می‌داده است، ایشان عصبانی می‌شوند که چرا بی‌دلیل شرعی ایشان را عذاب می‌دهی؟ (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۶۹). در حکایتی دیگر بر این نکته تأکید فراوان دارند، که ما راه شرع را فرو گذاشت نمی‌کنیم (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۴۱). و در پاسخ به بعضی از شاگردان که نسبت به نذورات شاهان مشکوک بودند، با سرزنش پاسخ می‌دهند: ما حرام نمی‌خوریم و به شاگردان خود حرام نمی‌دهیم. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۵۲). یا در حکایتی دیگر بیان می‌کند آن چه از نذورات می‌پذیریم از وجه حلال بوده است (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۷۷). در حکایتی می‌آید که ایشان در صفت جلالی، بر یکی از مریدانشان که با ایشان اختلاف دارد و بنا به حکم شریعت می‌خواهد خانقاه را آتش بزند، ظاهر می‌شود و آن شاگرد را تأدیب می‌کند، اگر چه بعداً نیز دوباره مخالف ایشان می‌شود تا می‌میرد. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۴۸)

۴-۱-۵-۳-۷ ارادت به حضرت علی (ع)

در بخش‌هایی از کتاب ارادت کاسانی به امام علی - علیه السلام- دیده می‌شود، در حکایتی خبر حکم قتل دو نفر از یاران ایشان را به تهمت و جرم نقل حدیث از کتب شیعه می‌دهند، ایشان گریان می‌شوند و عنایت می‌کنند و بندیان به سلامت برمی‌گردند. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۹۵). و برای تعجب یاران از گفتن هزار لا اله الا الله در نفسی، از امام علی - علیه السلام- مثال ختم قرآن را در فرصتی اندک می‌آورند. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۹۳) البته در حکایتی بیان می‌شود که دو شخص از مجلس ایشان به دلیل این که رافضی هستند، بیرون شدند. (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۲۹۱)

مواردی دیگر نیز که بیانگر اندیشه کاسانی است، در کتاب دیده می‌شود، که به اختصار بیان می‌گردد: اربعین نشستن ص ۶۶، دهه نشستن ص ۲۴۵ ص ۱۹۰۱۳۵ ص ۱۶۸ و ۱۶۴ تفأل به دیوان شاعران ص ۱۶۷ استمداد و استخاره از مزار علمای پیشین (ص ۶۴ و ۷۰ ص ۱۲۵ ص ۲۳۹ سر برهنه کردن برای عذرخواهی ص ۸۹ ص ۹۵ ص ۱۱۹ برای عذرخواهی و توسل و احترام به هنگام سخنرانی ایشان معمولاً سر برهنه می‌کنند ۱۳۶ ص ۱۷۰، اگر کسی سر برهنه نمی‌کرد تنبیه شدید می‌شد مورد عتاب بسیار حضرت ایشان بود گویا نوعی احترام و تواضع به مجلس ایشان بوده است ص ۱۴۶.

۵- نسخه‌شناسی کتاب جامع المقامات

از سایر دلایل اهمیت کتاب این است، که پنجاه و یک نسخه از آن در کتاب‌خانه‌های گوناگون جهان نگهداری می‌شود که عبارتند از: ۲۴ نسخه در ازبکستان، ۱ نسخه در انگلستان، ۳ نسخه در پاکستان، ۵ نسخه در هند، ۱ نسخه در عراق، ۱۲ نسخه در تاجیکستان، ۴ نسخه در ایران، ۱ نسخه در ترکیه. مهم‌ترین و کهن‌ترین نسخه‌های این اثر بدین شرح است:

۵-۱ نسخه کتاب‌خانه گنج‌بخش

نسخه شماره ۸۳۴ کتابخانه گنج‌بخش شهر اسلام‌آباد پاکستان، به خط نستعلیق پخته و کاتب نامشخص در ۳۰۸ صفحه در ۱۷ سطر در قرن ۱۱ و ۱۲ نگاشته شده است. آغاز: و آفتاب آسمان سعادت، که سطری از سطور شهنشاهیش... نسخه افتادگی از آغاز دارد و انجام: نخشی نیک ره خبر خواهی رفت / مرد خوش‌عیش کوی دولت برد، متن افتادگی از پایان دارد.

۵-۲ نسخه مرکز میکرو فیلم نور، کتاب‌خانه فاروقی

نسخه شماره ۲۵/۲ کتابخانه حضرت زید ابوالحسن فاروقی شهر دهلی نو هند، به خط نستعلیق و کاتب محمد عاقل در ۲۳۰ صفحه (دارای دو صفحه) در ۱۳ سطر نگاشته شده است. آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم و به

نستعین الحمدلله الذی نور قلوب العارفين بتجلیات اسمائه و صفاته، و کحل عیون العاشقین بمشاهده جماله و جلاله و انجام: علیه توکلت و الیه انیب واللہ الموفق و المعین. در این نسخه، آیات، احادیث، کلماتی مانند «نقل کرد، می‌فرمودند، نظم و غزل» با شنگرف نوشته شده است.

۳-۵ نسخه بادلیان

نسخه شماره ۲۴۹۳ در ۲۰۱ صفحه (دارای دو صفحه) در ۱۴ سطر نوشته شده است. آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعین الحمدلله الذی نور قلوب العارفين بتجلیات اسمائه و صفاته، و کحل عیون العاشقین بمشاهده جماله و جلاله و انجام: به دلیل افتادگی بعضی خطوط ناخوانا است.

۴-۵ نسخه استانبول

این نسخه در ۲۰۴ صفحه (دارای دو صفحه) و در ۱۵ سطر نگاشته شده است، آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم الحمدلله الذی نور قلوب العارفين بتجلیات اسمائه و صفاته، و کحل عیون العاشقین بمشاهده جماله و جلاله و انجام: یافتم تاریخ فوتش قطب عالم رفت وای، تمت الكتاب بعون الملك الوهاب.

۶- قلمرو زبانی جامع المقامات

می‌توان گفت متن جامع المقامات، بیشتر شامل لغات فارسی است، اما از عبارات و ترکیبات عربی تهی نیست. واژگان ترکی فقط در گفتگوها و جملات ترکی بیان می‌شود، اما به صورت مفردات دیده نمی‌شود. به طور کلی سبک زبانی این کتاب متمایل به ساده و با توجه به استشهاد آیه و بیت و به ویژه در مقدمه و بخش دوم و ترکیب‌سازی، بینابین است.

از نکات حائز اهمیت کتاب، کاربرد واژگان فرارودی است، که به بعضی از این موارد اشاره می‌شود: آشنایی کردن، انگیز کردن، بیکاری کردن، شبگیری کردن، فالیز پختن، گاوان کاری، نم ریزه و یک شرعی، نیازپاشی، نیاز کردن، مرض برداشتن، هرچگاه، خشاوه کردن، زمان‌زمان، دانستن در معنای شناختن، کوفت در معنای کدورت و ناراحتی، افشاندن در معنای تکان داد، دردادن، یک چنگال هیزم، بی استعداد در معنای نداشتن تجهیزات، دو ساعت نجومی، یکان‌یکان، خالی ماندم در معنای رها کردم، پگاه‌تر، چفسانیدند، کمینه و....

۶-۱ کاربرد واژگان عربی

واژگان و مفردات عربی دیده می‌شود، اما به صورت کلی تعداد واژگان فارسی بیشتر از عربی است.

«در باب ریاضت و مجاهده سعی جمیل مبذول داشته‌ام فأنأ فأنأ در مدارج قرب ترقی نموده» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۲).

«نقل کرد یکی از اولاد سید کونین حاجی الحرمین میرمحمدامین که روز جمعه‌ای در مسجد بنی امیه تحیت مسجد

گزارده» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۸۰).

« به اندک روزی مع اتباع کأن لم یکن گشت» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۲۰).

سعی جمیل مبذول داشته آنافناً در مدارج قرب ترقی نموده، لحظه‌ای بلکه لمحہ‌ای نمی‌آسودند» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۲).

۶-۲ جملات ترکی

« الوس کوجه بایر درویش کهجه بایر الوس مالداران را می‌گویند، هرگاه که آن مردم» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۷).

«اول اوجکی باش، دور او می‌گریز و اشارت به سیویخ‌خان کرد که اول قوچقار دور.» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۷۰).

« خواخم اول ایت دورا تیدین ایتدین تیشلاماک عیب بوالماس.» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۵۵).

«سیننک اتانک سیننک اتانک» (ابوالبقا، ۱۰۲۶: ۱۸۳).

۷- نتیجه‌گیری

نقشبندی، یکی از فرقه‌های ماندگار عرفان و تصوف است، که مرزهای زمان مکان را درنوردیده و در طول تاریخ تاکنون، پیروانی در کشورهای گوناگون جهان، از شرق تا غرب داشته‌است؛ می‌توان دلیل این گستردگی و ماندگاری ایشان را در اعتدال در رعایت شریعت و انعطاف در مشاغل پیروان و اعتنا به مسائل سیاسی و حکما دانست.

یکی از عارفان برجسته نقشبندی، خواجه احمد کاسانی است، که طریقت کاسانیه یا دهبیدی، یکی از شاخه‌های سلسله نقشبندی را بنیان نهاد و گسترش و تعلیم داد. وی شاگردان زیادی را پرورش داد، حدود سی رساله، در مطالب عرفانی نگاشت. مورد اعتماد و مشورت حکمای زمان و بعضاً مراد ایشان نیز بود. ابوالبقا، نوه ایشان، کتابی با عنوان جامع المقامات، به سبک و سیاق مقامات، درباره پدربزرگش نوشت که مشتمل بر سه باب است.

نگاه کاسانی درباره مسائل مهم نقشبندی در این کتاب بدین شرح است: در باب مسأله سماع، نگاه کاسانی مثبت است و در جلسات ایشان سماع برگزار می‌شده است. در زمینه ارتباط با شاهان، باید گفت شاهان وقت به ایشان ارادت دارند، در جنگ‌ها از ایشان استمداد می‌جویند، نسبت به ایشان حرمت و ادب و تواضع را حفظ می‌کنند، اگر شاهی با ایشان بدرفتاری بکند، حتما درصدد عذرخواهی و توبه برمی‌آید. متقابلاً ایشان نیز در جنگ‌ها و امور مهم یاریگر شاهان هستند. در بحث التزام به اشتغال، ایشان به پیروی از مشایخ پیشین اهل شغل هستند و به زراعت مشغولند. از مسائل مهم دیگر، این است که پابندی به شریعت در تمام رفتار و سکنات ایشان آشکار است. می‌توان گفت دیدگاه ایشان به شیعیان نیز مثبت است؛ هم نسب خانوادگی ایشان با چهارده واسطه، به امام رضا - علیه السلام - می‌رسد، هم ارادت به علی ابن ابیطالب در حکایتی دیده می‌شود. در باب موسیقی، ایشان خود اهل نواختن ساز هستند

و موسیقی در مجالس ایشان جاری و مؤثر است، به طوری که مریدان بعد شنیدن بی‌خودی‌ها می‌کنند. می‌توان گفت در زمینه ارتباط با شاهان، بسط‌دهنده نگاه پیشینیان (رفتار سیاسی خواجه احرار و...) و در زمینه سماع، متفاوت با ایشان هستند. در بحث اشتغال و شریعت، همسو با پیشینیان هستند. بررسی جهت کرامات در مطالعه کرامت‌های موجود در جامع المقامات نشان داد، که بیشترین جهت، وقوع امری خلاف طبیعت و کمترین جهت، نفی منیت و رعونت نفس است.

در قلمرو زبانی واژگان فرارودی دیده می‌شود، مانند: هرچگاه، بیکاری کردن، مرض برداشتن، گناه درخواستن، نیازپاشی، نیاز کردن، نیاز کشیدن، باشیدن، انگیز کردن، فالیز پختن، هی زدن، دل‌نگرانی، گاوان کاری، خشاوه کردن و... بهره‌مندی از سایر زبان‌ها، یعنی عربی و ترکی بدین صورت است: واژگان و مفردات عربی دیده می‌شود، جملات ترکی دیده می‌شود، اما به صورت کلی تعداد واژگان فارسی بسیار بیشتر از عربی و ترکی است. می‌توان گفت زبان فارسی در آن دوره، از لحاظ نحوی تفاوت چندانی با دوره‌های بعد ندارد و از لحاظ لغوی بعضی واژگان خاص دارد، که در بالا ذکر شد اما بیشتر واژگان به زبان امروز نزدیک هستند.

در متن جامع المقامات، انواع اصطلاحات عرفانی قطب، همت، صدق و اخلاص، فنا، حجاب، ولایت، تجرد و انقطاع، غیبت و هیبت، واقعه، صحبت، سماع، توکل، مراقبه، قطب، فقر، توبه، أنا الحق، تلوین و تمکین، فلسفی ضدان لایجتماع، قدیم و قلندری شراب، مست و واله، می‌فروش، کرشمه، پیر مغان موجود است.

ویژگی‌های دستوری کتاب، عبارتند از: می‌باید بردن، می‌باید کرد، صفت به جای قید و مانند در معنی متعدی، جمع ضمیر ما و شما و ایشان، کاربرد فعل مجهول به جای فعل معلوم، کاربرد فعل معلوم به جای مجهول، روم در معنی بیایم، حذف معبود، آمدن مر مفعولی، آمد در معنای شد، پیش پیش رفتن، ضمیر او برای اشیا و حیوانات، می‌پیش از پیشوند، فعل در شکل مصدری.

از آن جا که کتاب در حوزه عرفان نوشته شده، استشهاد به آیات، احادیث و ابیات (از مولانا، جامی، عطار، قاسم انوار، حافظ و امیر خسرو دهلوی و...) قابل توجه است؛ تشبیه (هم به صورت مفصل و هم بلیغ)، استعاره (بیشتر به صورت مصرحه)، تلمیح، تضمین، تمثیل، جناس از آرایه‌هایی هستند که در متن دیده می‌شود.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع و مأخذ

- آرامجو، علی و کاظم بیگی، محمدعلی و معصومی، حسن، (۱۴۰۰). « فراز و فروز حضور سیاسی شیوخ نقشبندی در دوره شیبانیان»، تاریخ و تمدن اسلامی، سال ۱۷، شماره ۳۵، صص ۸۴-۵۷.
- آرامجو، علی، (۱۳۹۹). « خواجه احمد کاسانی دهبیدی: سیاست در اندیشه و کردار شیخ صوفی»، تاریخ و فرهنگ، سال ۵۲، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۴، صص ۹۶-۷۷.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد بن حوقل النصیبی، (۱۹۳۸ م.). *صورة الارض*، جلد ۲ (جلد ۲)، بیروت: دار صادر، افسست لیدن.
- اصطخری، ابواسحاق اراهیم بن محمد، (۲۰۰۴). *مسالك الممالک*، لیدن، افسست بیروت: دار صادر.
- الگار، حامد، (۱۳۹۸). *نقشبندیه*، برگردان داود وفایی، تهران: انتشارات مولی.
- انصاری دمشقی، شمس‌الدین محمد بن ابیطالب، (۱۳۸۲). *نخبة الدهر فی عجایب البرّ و البحر*، چاپ اول، تهران: انتشارات اساطیر.
- بداونی، عبدالقادر، (۱۳۸۰)، *منتخب التواریخ*، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب، با مقدمه و اضافات توفیق ه. سبحانی، جلد ۳ (جلد ۱)، چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بغدادی، صفی‌الدین عبد المؤمن بن عبد الحق. (۱۴۱۲) *مراصد الاطلاع علی اسماء الأمکنه و البقاع*، الطبعة الأولى، بیروت: دارالجلیل.
- بنیگسن، الکساندر و ویمبوش، اندرس، (۱۳۷۸). *صوفیان و کمیسرها*، ترجمه افسانه منفرد، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- پاکتچی، احمد، (۱۳۹۲). *جریان‌های تصوف در آسیای مرکزی*، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری و انتشارات بین‌المللی الهدی
- پژوهنده، لیلا، (۱۳۷۷). «گل و نوروز»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۳، صص ۲۳۷-۱۹۷.
- تاج‌علی، زینت و محمدی، ذکرالله، (۱۳۹۹). « اقدامات فرهنگی در حکومت شیبانیان»، مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۱۲، شماره ۴۵، صص ۵۹-۳۹.
- *جامع المقامات*، ابوالبقا (الف)، نسخه شماره ۲/۲۵، هند: کتابخانه حضرت زید ابوالحسن فاروقی.
- *جامع المقامات*، ابوالبقا، نسخه شماره ؟، ترکیه: استانبول.
- *جامع المقامات*، ابوالبقا، نسخه شماره ۲۴۹۳، انگلستان: کتابخانه بادلیان.
- *جامع المقامات*، ابوالبقا، نسخه شماره ۸۳۴، پاکستان: کتابخانه گنج‌بخش.

- جامی، عبدالرحمن، (۱۳۹۴). **نفحات الأنس**، تصحیح و تحقیق و تعلیقات محمود عابدی، چاپ سوم، تهران: سخن.
- جمالی، هاجر و حسینی، مریم، (۱۴۰۱). «مقایسه تطبیقی دو کتاب انیس الطالبین و مقامات خواجه بهاء‌الدین نقشبند»، متن پژوهی ادبی، دوره ۲۶، شماره ۹۳، صص ۶۴-۳۵.
- حسینی، مریم و علیزاده کاشانی، محمود، (۱۴۰۱). **از کاشغر تا استانبول**، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی.
- دانشنامه جهان اسلام مدخل تصوف ج ۱: ۵۰۲۹.
- دوغلات، میرزا محمدحیدر، (۱۳۸۳)، **تاریخ رشیدی**، تصحیح عباس قلی غفاری فرد، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.
- رحمانیان کوشکی، زینب و آتش سودا، محمدعلی و ساجدی راد، سیدمحسن، (۱۴۰۰). «**خواجه احمد کاسانی؛ دیدگاه‌ها و اصطلاحات عرفانی**»، فصل‌نامه‌ی ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال ۱۷، شماره‌ی ۶۳، صص ۱۵۲-۱۲۵.
- رستاد، الهام و رحمانیان کوشکی، زینب، (۱۳۹۷). «**معرفی نسخه‌های خطی خواجه احمد کاسانی**»، فصل‌نامه پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی، سال سوم، شماره‌ی دهم، صص ۲۸-۱.
- **سلسله‌الصدیقین و انیس‌العاشقین**، دوست محمد بن نوروز اخسیکتی، نسخه شماره ۲۰۶۴۸، تهران: کتابخانه مجلس شورا.
- سلطانی، منظر و المیر، محمدابراهیم و شریفی، فاطمه، (۱۳۹۸). «**معرفی جلال‌الدین احمد کاسانی و رسایل فارسی و ویژگی‌های سبکی او**»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۱۲، شماره‌ی ۲، شماره‌ی پیاپی ۴۴، صص ۱۸۱-۱۷۷.
- سمرقندی، ابوطاهر (۱۳۶۷)، **قندیه و سمیه**، به کوشش ایرج افشار، تهران: مؤسسه فرهنگی جهانگیری.
- سمیعی، سیدمهدی، (۱۳۸۷). «**جایگاه طریقت نقشبندیه در تاریخ تصوف اسلامی**»، رودکی، سال ۳، شماره ۲۴، صص ۱۲۵-۱۳۴.
- شریف‌الادریسی، ابو عبدالله محمد بن محمد بن عبدالله بن ادريس الحموی، (۱۴۰۹ ق.ه). **نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق**، جلد ۲ (جلد ۱ و ۲)، الطبعة الاولى، بیروت: عالم‌الکتب.
- شفیع‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۲)، **زبان شعر در نثر صوفیه**، تهران، انتشارات سخن.
- صادقی، مسعود و بنی‌طباء حسناسادات، (۱۳۸۹). «**شرح احوال خواجه‌گی احمد کاسانی و گذری بر رساله در بیان ذکر**»، پژوهش‌نامه‌ی عرفان، دوره‌ی ۲، شماره‌ی ۳، صص ۸۳-۴۲.
- غوثی شطاری ماندوی، محمد بن حسن بن موسی، (۱۳۹۱)، **گلزار ابرار**، مقدمه و تصحیح یوسف بیگ‌باباپور، چاپ اول، تهران: سفیر اردهال.

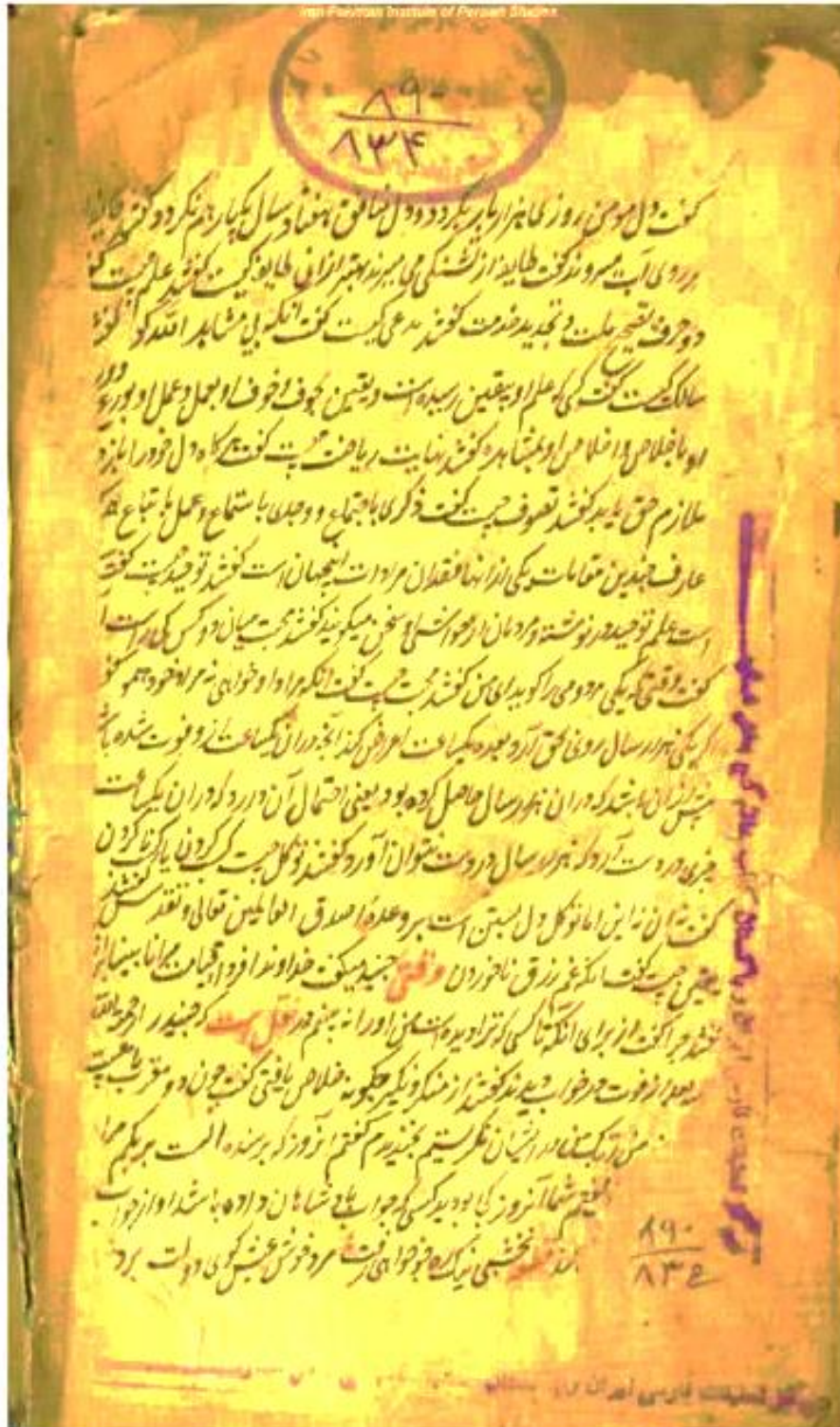

- قطغان، محمدیار بن عرب، (۱۳۸۵)، مسخر البلاد «تاریخ شیبانیان»، تصحیح نادره جلالی، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.
- کاسانی، احمد، (۱۴۰۲). مجموعه رسائل خواجه احمد کاسانی، تصحیح و تحقیق تقوی، محمد و رادمرد، عبدالله، چاپ یک، تهران: سخن.
- کاشفی، فخرالدین علی بن حسین واعظ، (۱۳۵۶). رشحات عین الحیاة، تصحیح علی اصغر معینیان، جلد ۱ و ۲، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- کاظم‌بیگی، محمدعلی و تاج‌علی، زینت، (۱۳۸۸). «شیبانیان و گورکانیان هند»، تاریخ و تمدن اسلامی، سال ۵، شماره ۹، صص ۱۵۴-۱۴۱.
- کشمی بدخشی ثم برهان پوری، محمدهاشم، (۱۳۷۴). تصحیح نسومات القدس من حدائق الانس، تصحیح منیر جهان‌ملک، رساله دکتری، دانشگاه تهران.
- لعلی بدخشی، میرزا لعل بیگ، (۱۳۷۶). ثمرات القدس من شجرات الانس، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سیدکمال حاج سیدجوادی، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- المامیر، محمدابراهیم و شریفی، فاطمه، (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی تفکرات عرفانی خواجه احمد کاسانی در سلسله نقشبندیه»، متن پژوهی ادبی، دوره ۲۶، شماره ۹۱، صص ۳۲-۷.
- محمدی شرف‌آباد، هومان و اعرابی هاشمی، شکوه السادات و ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۸). «گفتمان فکری - سیاسی طریقت نقشبندیه در عصر تیموریان (۷۷۱-۹۱۳ ق.)»، مطالعات تاریخ اسلام، سال ۱۱، شماره ۴۱، صص ۱۷۹-۱۵۶.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد، (۱۴۱۱ ه. ق.). احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، الطبعة الثالثة، ۲ جلد (جلد ۲) بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- منشی، محمدیوسف، (۱۳۸۰)، تذکره مقیم‌خانی، مقدمه، تصحیح و تحقیق فرشته صرافان، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.
- نفیسی، سعید، (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، تهران: کتاب‌فروشی فروغی.
- یعقوبی، احمد ابن ابی یعقوب، (۱۴۲۲ ه. ق.). البلدان، الطبعة الأولى، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۸- پیوست - تصاویر نسخه‌های خطی
۸-۱ - تصویر آغاز و انجام نسخه گنج‌بخش

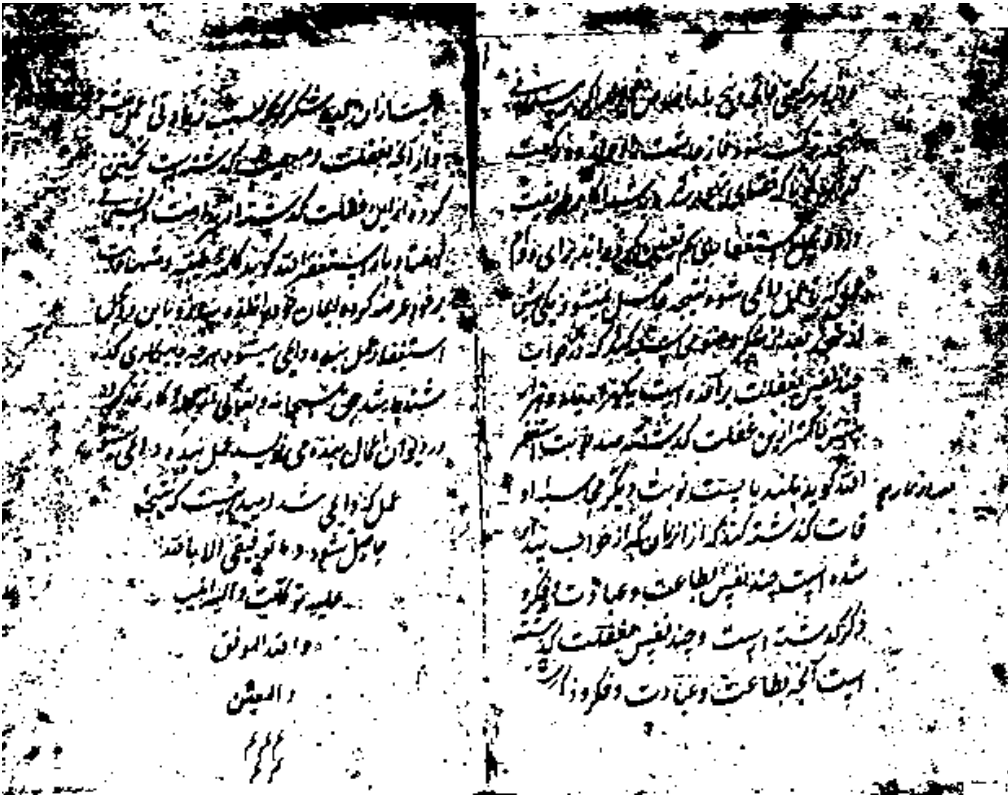
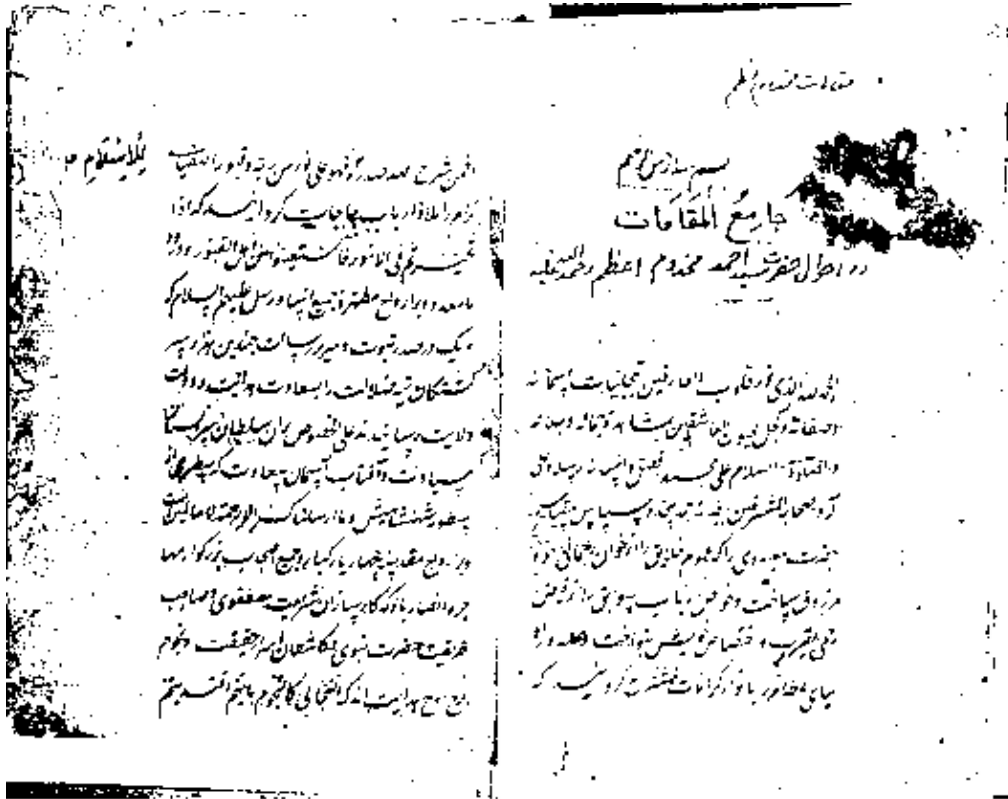

۳-۸ تصویر آغاز و انجام نسخه کتابخانه فاروقی

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۴-۸ تصویر آغاز و انجام نسخه استانبول

Qasr al-makamat → Ebn al-Bekā b. Hācī Bahāddīn b. Mawdūdī, Azim Beyrut Ktp, Beyrut Blm, 9339 nr. 1^b - 205^a

Bismillah

الحمد لله الذي نور قلوب العارفين تجليات اسمائه وصفاته وكنهه
عيون العاشقين بشانه جمال وجهه والصلوة والسلام
على محمد افضل انبيائه ورسله وعلى آله واصحابه اجمعين
بعدد وسائر تلاميذنا حضرت مبدوءي را كنوم حنلاق
از خوان حرب كنوز مرزوق ساخت و خواص ارباب سوادق
از ميثاق محلي بقراب و انصاف حريش منقذت و صده
بفلسفه عقلاهم را با نوار كتاب نشتر كرده اينكه افسوس
فوق على نور من به نور انصاف كرام را با نوار باب حاجات كرام
او تحريم كرام على الامور و فاسد كرام على الامور و فاسد كرام

بر ارض مفسده همه انبيا و رسل عليهم السلام كه هر يك در مبدوء
نبوت و سپهر زمان چندس هزار كيرشكان تربيت
بمعادت بدایت و دولت و ولایت رسانیده اند علی
بر آن پلکان پل پستان سیادت و انتخاب پان سیادت
که سطرهای زلفه ریششان ما را پلکانک اوار بر لاملان است
و راز و واج مقدره پندار بار کبر و رنج اصحاب بزرگوار دنیا
و انصاف باره که کار سازان شدت مطلقوی و صاحب قدرت
حضرت نبوی و کاشفان امپراطر حقیقت و نجوم برج اوج
اد که اینخالی که انجم با انجم اقیانوس انجم با انجم
نجمی نامه که خدمت مولود دست که اگر کبار اصحاب عالمی
و مولود حضرت مسکانت حقایق انصاف معارف و سپهر
منبع علوم و جانیه و معنی فیه کسجهانیه قلب فلک اوست
مرکز دایره ولایت کاشف اسرار ملک و ملکوت نامه
انوار هر چه بر صورت غزل طابعت توحید من و انجم
مستدای غرب و هم حست لایحه زنده انجم خودی علم هم انجم

